

JOY TURLARI VA ULARNING TAKTIK XUSUSIYATLARI

Mustayev Ruslan Damirovich

*Fargʻona davlat universiteti Harbiy taʼlim fakulteti
oʻquv ishlari boʻyicha boshliq oʻrinbosari*

Ubaydullayev Saidakbar Saydaliyevich

Fargʻona davlat universiteti Harbiy taʼlim fakulteti 2-bosqich kursanti

Annotatsiya: *Ushbu maqola joy turlari va ularning taktik xususiyatlari haqida qisqa yoritilgan. Ushbu maqola Oliy, oʻrta maxsus va oʻrta taʼlim muassasalari talabalariga (oʻquvchilariga) joy turlari va ularning taktik xususiyatlari haqidagi maʼlumotlar bilan yaqindan tanishtirish uchun moʻljallangan.*

Kalit soʻzlar: *relyef, choʻl, dasht, joy turlari.*

JOYNING TAKTIK XUSUSIYATLARINI JANGOVAR HARAKATLAR OLIB BORISHGA KOʻRSATADIGAN TAʼSIRI

Joy undagi hukmron relyef shakli hamda oʻsimlik va tuproq qoplamining oʻzaro farqiga koʻra, bir necha turlarga ajratiladi. Oʻzbekistonda oltita joy turi uning deyarli barcha qismini egallagan boʻlib, ular – choʻl, dasht, togʻ oldi, togʻ, togʻ-oʻrmon hamda vohalar va vodiylardir.

Choʻl – bu oʻsimlik qoplami juda siyrak, oqar suvlar deyarli mavjud boʻlmagan va nisbiy namlik keskin past boʻlgan joydir (1-rasm). Choʻllar ularni qoplagan grunt qatlamiga koʻra qumli, gilli va toshloq choʻllar kabi turlarga ajratiladi. Oʻzbekistondagi choʻllar qumli choʻllar boʻlib, ularning asosiy qismi koʻchma qumlar bilan qoplangan. Choʻllarning yuza qismi tekis, sust kesilgan yoki oqimsiz chuqurliklar va orol singari qad koʻtarib turuvchi yakka tepalar bilan qoplangan boʻladi.

Choʻllardagi oʻsimlik qoplami juda siyrak boʻlib, borlari ham qattiq poyali va tikanli boʻladi. Oʻsimliklarning choʻlga xos turlari bu yantoq, shoʻra, saksovul va yulgʻun. Choʻl joyining asosiy oʻziga xos xususiyatlaridan biri, bu oqar suvlarning umuman yoki deyarli yoʻqligidir. Bundan tashqari, yoqilgʻi maqsadida ishlatish uchun yogʻoch mavjud boʻlmaydi. Yoʻllar tarmogʻi esa juda siyrak boʻladi.

Relyef shakllarining bir-biriga juda oʻxshashligi, alohida ajralib turuvchi mahalliy jismlarning deyarli yoʻqligi moʻljallanish va nishonni koʻrsatish hamda kuzatish maqsadida joy tanlash uchun katta qiyinchilik tugʻdiradi. Moʻljallanish shamol tufayli tez-tez sodir boʻlib turadigan qum va chang toʻzonlari oqibatida yana ham qiyinlashadi. Bundan tashqari, koʻchib yuruvchi qumlar mavjud yoʻllarni tez orada bosib qolib, joyning umumiy koʻrinishini ham oʻzgartirib yuboradi.

Choʻllardagi koʻrish uzoqligi kuchli shamol taʼsirida havoga koʻtarilgan chang va mayda qum zarralari tufayli kun davomida uzayib yoki qisqarib turadi. Oqar suvlarning deyarli

yo'qligidan tashqari, yer osti suvlari ham juda chuqurda joylashgan bo'ladi. Bundan tashqari, yer osti suvlari kuchli sho'rlangan va ichishga yaroqsiz bo'ladi. Chuchuk suvlar ba'zi-ba'zida uchraydi va asosan qadimgi daryo vodiylari yoki atrofdagi yerlardan chuqurroq bo'lgan yerlarda suvning yer ustiga sizib chiqishidan hosil bo'ladi. O'zbekistondagi cho'llarning yana bir o'ziga xos xususiyatlaridan biri, bu garchi ahyon-ahyonda bo'lishiga qaramasdan, ularda quduqlarning uchrab turishidir. Quduqlar asosan karvon yo'llari bo'yida joylashadi va bir-biridan uzoqligi juda katta masofani tashkil qiladi. Ularning chuqurligi bir necha o'n metr bo'ladi va hattoki, 100 m.dan ham oshadi. Quduqlarning sutka davomidagi suv sarfi bir necha ming litrni tashkil qiladi. Quduqlardagi suv ham ko'pincha ichishga yaroqsiz, sho'r yoki taxir bo'ladi. Bu suvni faqat maxsus tozalangandan keyingina ichish mumkin.

1-rasm. Ko'chma qumlar.

Dasht – bu quruq keskin iqlimga ega bo'lgan, daraxtlar umuman uchramaydigan, faqat o't o'simliklari uchraydigan va cho'lga nisbatan nisbiy namlik biroz yuqori bo'lgan, oqar suvlar ozgina ko'p uchratiladigan joydir (2-rasm). O'zbekistonda dasht zonasiga faqat Ustyurt platosi kiradi. U ham bo'lsa dashtlarning chekka janubiy qismida joylashib, eng quruq dashtlardan biri hisoblanadi hamda dasht va cho'l orasidagi oraliq bosqichni egallaydi.

Dashtlarda oqar suvlar juda kam uchraydi. Ularda ham mavsumiy bo'ladi va butun yil bo'yi suv mavjud bo'lmasdan, faqat bahor faslidagina yog'ingarchilikning ko'payishi oqibatida kichik soylarda oqar suvlar hosil bo'ladi. yer osti suvlari bir necha o'n metr chuqurlikda joylashadi.

Namgarchilikning tanqisligi o'simlik qoplaminig siyrak bo'lishiga olib keladi. Ustyurtda asosan burgan, boyalish, shuvoq singari dag'al poyali o't o'simliklari o'sadi. Relyefning tep-tekis ekanligi, cho'lga o'xshab ko'chma qumlarning yo'qligi dashtlarni yo'llar bo'ylab yoki yo'llardan chiqqan holda, barcha yo'nalishlar bo'yicha yurib o'tish yoxud kesib o'tishga hamda jangovar harakatlarni olib borishga qulay imkoniyat yaratadi. Qo'shinlar harakatlanishiga va manyovr qilishiga qulay sharoitlar yaraladi. O'z navbatida bunday joylarda niqoblanish va dushmanning kuzatuvidan bekinish juda amrimaholdir.

Tog' oldi – tekislikdan tog'larga o'tish oralig'idagi ensiz, o'tkinchi joy turidir. Tog' oldidagi mutlaq balandliklar 500 m.dan 1000 m.gacha bo'lgan miqdorni tashkil qiladi. Tog' oldida nisbiy namlik va yog'ingarchilik yetarli bo'ladi hamda o'simlik qoplaminig yil

davomida o'sishiga sharoit yaratadi. Biroq qalin daraxtzorlarning paydo bo'lishiga hali yetarli imkoniyat vujudga kelmaydi. Asosan o't o'simliklari va butalar o'sadi. Relyef past-baland tepaliklardan iborat bo'ladi, bu esa o'z navbatida joyning yarim ochiq yoki yopiq bo'lishiga olib keladi. Tepalarning nisbiy balandligi 200 m.dan oshmaydi, qiyalik esa 3-5° ni tashkil qiladi.

2-rasm. Dasht.

Tog' oldi qo'shinlarning tez va yashirin harakatlanishiga qulay imkoniyat yaratadi. Bunday joylarda dushmanning yer usti kuzatuvidan osongina qochish va razvedkasidan bekinish sharoitlari ham mavjud. Qo'shinlar va jangovar texnikani joylashtirish imkoni nisbatan qulay.

Tog' oldida tabiiyki, kuzatuv ishlarini olib borish uchun maqbul hamda ko'rish maydoni juda uzoqqa cho'zilgan va ko'rish burchagi keng bo'lgan hukmron tepaliklar ko'p bo'ladi. Hukmron tepaliklardan mudofaa aylanasi sifatida joydagi mavjud ko'p sonli tepalardan, soylardan esa qo'shinlar va jangovar texnikani yashirish uchun foydalanish mumkin. Shunday bo'lsada, joyning o'rtacha kesilganligi jangovar texnika harakatini bir qadar sekinlashtirishini ham unutmaslik lozim.

Tog' – bu atrofdagi joylardan keskin ko'tarilgan va relyef juda o'nqir-cho'nqir joydir. Tog'lar juda murakkab relyef shakllari va keskin iqlim sharoitlari bilan boshqa joylardan ajralib turadi. Bu joylardagi relyefning asosiy shakllari – bu tog' tizmalari, tog' tepalari, tog' cho'qqilari hamda tik yonbag'irlarga ega bo'lgan qoyalar, daralar va tog' oralig'i soylaridir. Tog'larning yana boshqa xususiyatlari – bu relyefning juda o'nqir-cho'nqirligi, o'tib (borib) bo'lmas joylarning maydonning salmoqli qismini tashkil qilishi, grunt qatlamining faqat qattiq jinslardan tarkib topganligi, oqar suvlarning juda tez oqishi, suv sathining keskin o'zgarib turishi, iqlimning juda qattiqligi va aholining juda siyrakligidir.

Tog'lar taktik jihatdan yopiq va juda kesilgan joy turiga kiradi. Bunday noqulay sharoitlarda qo'shinlar faqat maxsus harbiy harakatlarnigina bajarishi mumkin. Tabiiyki, tog'larda yo'llarni faqat daryo vodiylari, daralar va dovonlardangina o'tkazish mumkin. Ko'pchilik hollarda ular tor (odatda 6-8 m), egri-bugri, tik ko'tarilmalar bilan ko'tarilgan, tik o'yilmalar bilan o'yilgan, ko'tarilish va tushish burchaklari katta (20° gacha), burilish radiusi juda kichik (20 m.gacha) hamda juda ko'plab sun'iy yo'l qurilmalariga (ko'priklar, tunnellar va boshqalar) ega bo'ladi. Yo'llar bo'ylab harakatlanish ko'pincha qish faslida to'xtab qoladi

hamda ko'plab sirpanchiqlar hosil bo'ladi, tor daralar va soylar yonida esa qor uyumlari qoplab tashlaydi. Bundan tashqari, yo'llar ko'p sonli tog' ko'chkilari, surilmalar va toshqin suvlarining zararli ta'siri tufayli tez-tez ishdan chiqadi.

Tog'li joylarni kesib o'tish asosan tog' tizmalari, ularning tarmoqlari, daralar, soylar va dovonlarning ko'p yoki kamligiga bog'liq. Qo'shinlar harakatlanishi uchun ko'pincha tog' daralari va dovonlari zarur bo'ladi. Baland tog'larda ham tog' daralari va dovonlari uchrab tursada, ularni qor va tog' ko'chkilari tez-tez to'ldirib turadi. Bir vodiyaning ikkinchisiga o'tish faqat dovonlardan amalga oshiriladi. Dovonning o'tishga yaroqliligi unga eltuvchi soyni ko'tarilish burchagiga bog'liq.

Tog'larda ko'plab tor, tez oqadigan va kechib o'tish mushkul bo'lgan doimiy oqar suvlar mavjud. Ularning qirg'oqlari tik ko'tarilgan jarlardan iborat. Bu daryolarda jala quygan paytlarda sel hosil bo'ladi. Bundan tashqari, yog'ingarchilik mavsumida va bahor faslida qorlarning erishi boshlanishi bilan suv sathi keskin ko'tariladi. Suv oqimining tezligi 7 m/s.g.a yetadi. Kechuvlarni faqat suv sathi past bo'lgan paytlardagina kechib o'tish mumkin. Qor erishi yozda ham davom etadi, buning hisobiga suv sathi sutkaning kunduz qismida ko'tariladi, kechasi pasayadi. Bunday paytlarda kechuvni ertalab amalga oshirgan ma'qulroq bo'ladi. Tog'lar juda qulay himoya sharoitlariga ega. Joyning juda kesilganligi ko'plab pana joylarni vujudga keltiradi. O'z navbatida bu qulaylik kuzatish va o't ochish sharoitlarini pasaytirsa, qo'shinlarning yashirin harakatlanishi uchun qulay imkoniyat vujudga keltiradi.

Tog'lardagi joyni kuzatish sharoiti iqlim o'zgarishlariga bog'liq ravishda yil davomida va sutka mobaynida o'zgarib turadi. Ko'rinishni qiyinlashtiradigan eng asosiy sabab – bu bahor, kuz va qish fasllarida tez-tez paydo bo'lib turadigan tuman va bulutlardir. Ko'rinishning eng qulay sharoitlari yozda va kunduz paytlari paydo bo'ladi.

O'zbekistondagi tog'lar balandligiga ko'ra **past tog'lar, o'rtacha balandlikdagi tog'lar va baland tog'larga** bo'linadi. Past tog'lar dengiz sathidan 500-1000 m.li balandliklar oralig'ini, o'rtacha balandlikdagi tog'lar 1000-2000 m.li balandliklar oralig'ini, baland tog'lar esa tog'larning 2000 m.dan baland qismlarini egallagan. Tog'lardagi relyefning murakkabligi, kesilganligi, ularning tikligi past tog'lardan baland tog'larga tomon oshib, aholi esa kamayib boradi.

Tog'lar grunt qatlami hamda o'simlik qoplamiga ko'ra – tog'-o'rmon, tog'-o'tloq va tog'-cho'l turlariga bo'linadi. Tog'-cho'l va tog'-o'tloq joylarning barcha xususiyatlari yuqoridagi ta'rifga deyarli mos keladi.

Tog'-o'rmon – bu O'zbekiston tog'larida alohida ajratiladigan joy turidir. O'rmonlar O'zbekiston tog'larining mutlaq balandligi 1200 m.dan oshiq bo'lgan joylarida uchraydi. Ular keng hududlarni egallamagan va kattaligi bir necha gektardan minglab gektargacha keladi.

Tog'-o'rmonli joylarda tog'lar o'rmon bilan qoplangan bo'ladi. Bu esa uning bir qancha taktik xususiyatlarini o'zgartiradi. Siyrak o'rmonli joylar bunga misol bo'la olmaydi. Tog'-

oʻrmon deb, qachonki joyning umumiy maydonini 50% dan oshiq qismini oʻrmonlar qoplasa aytiladi.

Oʻzbekiston togʻlarida asosan ignabargli daraxtlar oʻsadi. Ignabargli daraxtlar (asosan archa) oʻsadigan oʻrmonlar Chotqol (Toshkent viloyati), Turkiston (Jizzax viloyatining Zomin va Baxmal tumanlari) hamda Hisor (Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari) togʻ tizmalarida uchraydi. Keng bargli daraxtlar (asosan yongʻoq) oʻsadigan oʻrmonlar Nurota (Samarqand va Navoiy viloyatlari) hamda Bobotogʻ (Surxondaryo viloyati) togʻlarida uchraydi.

Togʻ-oʻrmon faqatgina oʻrtacha balandlikdagi va baland togʻlarda uchraganligi sababli ular oʻtish qiyin boʻlgan joylarga kiradi. Daraxtlar orasidagi oʻrtacha masofa 6 m.dan kam boʻlgan joylar qoʻshinlarning yurishi uchun eng katta qiyinchilik tugʻdiradigan joylar sirasiga kiradi.

Togʻ-oʻrmon dushmanning yer usti va havo kuzatuidan berkitadigan hamda razvedkasidan pana qiladigan eng qulay joydir.

Qoʻshinlarning yashirin harakat qilishi va dushmanga qoʻqqisdan hujum qilish imkoniyati yuqori boʻladi. Biroq shuni umuman esdan chiqarimaslik kerakki, xuddi shunday qulayliklarga dushman ham egalik qiladi.

Tarixan sugʻorma dehqonchilik bilan shugʻullanadigan Oʻzbekiston aholisining deyarli barcha qismi yashaydigan va faoliyat yuritadigan joylar, bu vohalar va vodiylaridir.

Vodiylar deb, daryolarning ikkala yoqasidagi va unga yaqin joylardagi inson tomonidan sugʻorma dehqonchilik qilish maqsadida oʻzlashtirilgan aholi yashovchi va faoliyat yurgizuvchi barcha turdagi joylar yigʻindisiga aytiladi. Vodiylarga oddiygina misol – bu Zarafshon yoki Fargʻona vodiysidir. Ularning daryo vodiylaridan farqli tomoni oʻlchamlari va tarixiy kelib chiqishidir.

Vohalar – bu dehqonchilik qilish maqsadida choʻl va chala choʻllardan tortib olingan hududlar boʻlib (misol uchun: Buxoro vohasi), ularning tashqi koʻrinishi vodiylari bilan deyarli bir xil boʻladi. Vohaning vodiyan yagona farqi shundaki, agar uni odamlar tashlab ketsa u yana choʻlga aylanadi. Vohada oʻsuvchi yovvoyi oʻsimliklar ham choʻl oʻsimliklaridir.

Vohalar va vodiylarning taktik xususiyatlari birinchi navbatda ulardagi aholi punktlarining zichligi, oʻsimlik qoplami bilan qay darajada qoplanganligi, grunt qatlami hamda joyning kesilganlik darajasiga bogʻliqdir.

Umuman olganda, vodiylar va vohalar qoʻshinlarning harakatlanishi hamda jangovar texnikaning qoʻllanilishi uchun juda qulay makon hisoblanadi. Shunday boʻlsada, sugʻorma dehqonchilik qilinadigan Oʻzbekistondagi vodiylar va vohalarning asosiy xususiyati ularning sunʼiy sugʻorish tarmoqlari bilan kuchli darajada kesilganligi bilan belgilanadi.

Shunga koʻra, vohalar va vodiylar taktik xususiyatlariga binoan ochiq joy (agar dala faqat ekin yerlaridan iborat boʻlsa), yopiq joy (agar joyda bogʻ-rogʻlar va aholi punktlari zich boʻlsa), oʻnqir-choʻnqir (agar kechib oʻtish qiyin boʻlgan katta sunʼiy sugʻorish tarmoqlari hamda jarlar bilan kuchli darajada kesilgan boʻlsa) yoki kesilmagan joy boʻlishi mumkin.

O'ngir-cho'ngir, shuningdek, bog'lar bilan qoplangan joylar qulay himoya xususiyatlariga ega.

Vohalar va vodiylar qo'shinlarning harakatlanishi va hujumga o'tishi uchun qulay. Chunki nisbiy balandlikning katta emasligi barcha yo'nalishlar bo'yicha ko'rish uzoqligini uzaytiradi va barcha turdagi qurollardan o't ochish imkoniyatini vujudga keltiradi. Bundan tashqari, O'zbekiston vodiylari va vohalari qadimdan kuzatuv inshooti bo'lib xizmat qilgan tepalar bilan ta'minlangan. Shunday bo'lsada, vodiylar va vohalar qo'shinlarning mudofaa qilishi uchun noqulaydir. Negaki, tekis joy niqoblanishni tashkillashtirish sharoitlarini susaytiradi, uning himoya qilish xususiyatlari esa pastdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

- 1.«Harbiy topografiya» Mustayev R.D.-2021.
- 2.«Военная топография» Mustayev R.D.-2021.
3. «Yo'ldoshlardan pozitsiyalanish asoslari va Montana -600 asboblaridan
4. Мустаев, Р. Д. (2022). ИЗМЕРЕНИЕ УГЛОВ И РАССТОЯНИЙ НА МЕСТНОСТИ БЕЗ КАРТЫ. Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities, 10(10), 79-83.
5. Мустаев, Р. Д. (2022). ИЗМЕРЕНИЕ УГЛОВ И РАССТОЯНИЙ НА МЕСТНОСТИ БЕЗ КАРТЫ. Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities, 10(10), 79-83.
6. Дехканбаева, М. Н., & Мустаев, Р. (2022). МИЛЛИЙ БОҒЛАРДА ФУНКЦИОНАЛ ЗОНАЛАРГА АЖРАТИШДА ГАТ-ТЕХНОЛОГИЯЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ. Academic research in educational sciences, 3(10), 48-54.
7. Дехканбаева, М. Н., & Мустаев, Р. (2022). МИЛЛИЙ БОҒЛАРДА ФУНКЦИОНАЛ ЗОНАЛАРГА АЖРАТИШДА ГАТ-ТЕХНОЛОГИЯЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ. Academic research in educational sciences, 3(10), 48-54.